

وحدت مسلمانان

و رابطه آن با مہجوریت قرآن از دیدگاه مصلحان دینی

یونس اشرفی امین

دانش آموخته علوم قرآن ورودی ۸۲ و کارشناس ارشد علوم قرآن دانشکده علوم و فنون قرآن تهران
ashrafyamin@gmail.com

چکیده

قرآن کتاب سعادت دنیا و آخرت و برنامه زندگی انسانها است، ولی تعالیم والای آن، در طول تاریخ در میان مسلمانان مہجور واقع شده است. یکی از آموزه‌های مهم قرآن کریم، دعوت مسلمانان به وحدت و پرهیز از تفرقه به شمار می‌رود؛ با مہجوریت قرآن، اتحاد و انسجام میان مسلمانان نیز از بین رفته، جوامع اسلامی دچار اختلاف و چنددستگی می‌گردند. از این رو میان مہجوریت قرآن و وحدت مسلمانان، ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. مصلحان دینی گوناگون به اهمیت وجود اتحاد و انسجام میان مسلمانان توجه داشته و تلاشهای زیادی در این راستا انجام داده‌اند. امام خمینی (ره) به عنوان بزرگ‌ترین مصلح دینی و اجتماعی معاصر، در آراء خویش تأکید فراوانی بر حفظ وحدت مسلمانان داشته و همواره جهان اسلام را به تقویت وحدت و دوری از تفرقه فراخوانده است.

کلیدواژه‌ها: وحدت مسلمانان، مہجوریت قرآن، آموزه‌های قرآن، مصلحان دینی، امام خمینی (ره).

مقدمه

امروزه جهان اسلام با جمعیت ۱/۳۶۱/۴۴۱/۸۸۳ نفر و با وجود داشتن ۳۲ میلیون کیلومتر مربع مساحت زمینی و ذخایر عظیم زیرزمینی، معادن و گنجهای فراوان دیگر، در اختلاف و تفرقه به سر می‌برد. (۱) وحدت میان مسلمانان رابطه نزدیکی با مهاجرت قرآن دارد؛ به طوری که دعوت به وحدت و پرهیز از تفرقه و اختلاف، از آموزه‌های مهم قرآن به شمار می‌رود. به عبارتی می‌توان گفت تفرقه و نبود اتحاد و انسجام اسلامی، از پیامدهای مهاجرت قرآن است. قرآن کریم تفرقه و اختلاف را مایه سستی، از بین رفتن ایستادگی مسلمانان (۲) و بی‌خردی (۳) می‌داند. اختلاف در بین قشرهای گوناگون مردم، از هر مذهب و نژاد و تفکر مذهبی یا سیاسی و اجتماعی، باعث بروز دشمنی و درگیری می‌گردد و در چنین جامعه‌ای، امت اسلامی وحدت و یکپارچگی و استقلال ندارد، از لحاظ علمی و فرهنگی پیشرو نبوده و دیگران بر آنان سلطه خواهند یافت. علاوه بر اختلاف بین مسلمانان، با تحریک پیروان دیگر ادیان علیه هم، وحدت بین دینهای آسمانی گوناگون نیز تضعیف می‌گردد. در مقاله حاضر، ضمن تبیین اهتمام مصلحان دینی، به ویژه امام خمینی (ره) - به مسئله وحدت اسلامی، به رابطه وحدت و انسجام اسلامی با مهاجرت قرآن پرداخته و با ذکر برخی از عوامل بروز تفرقه، به ارائه چند راهکار برای تقویت اتحاد مسلمانان می‌پردازیم.

۱) عوامل پدید آمدن تفرقه در میان مسلمانان

بروز تفرقه و اختلاف میان مسلمانان، عوامل متعددی دارد که بخشی از آن، علل و عواملی است که خود مسلمانان در آن نقش داشته‌اند و برخی از عوامل دیگر، نقش بیگانگان را در مهاجرت شدن آموزه‌های قرآن و از بین رفتن اتحاد و انسجام اسلامی نمایان می‌سازد.

الف) مهاجرت قرآن عامل پیدایش تفرقه

قرآن کتاب سعادت دنیا و آخرت و برنامه زندگی انسانها است و در گذشته عمل به آموزه‌های گوناگون آن باعث رشد و شکوفایی مسلمانان گشته است، ولی از زمانی که از زندگی مسلمانان کنار رفته و حضور خود را در جامعه از دست داده است، مسلمانان روز به روز به انحطاط گراییده و با خودباختگی، دنباله‌رو فرهنگ دیگران شده‌اند. از این رو امروزه در جوامع اسلامی، قرآن به عنوان مینا و اصلی مسلم در روابط اجتماعی و سیاسی نگاه نمی‌شود و با تشریفات شدن آن در جوامع، به نوعی بعد تخصصی به خود گرفته است که تنها قشر خاصی در زمان و مکان خاصی با قرآن

مأنوس باشند.

مهاجرت از ریشه «هجر» گرفته شده و «مهاجرت» اسم مفعول آن است. در قرآن کریم، پیامبر اکرم (ص) از مهاجرت قرآن به خداوند شکوه برده است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا»؛ (۴) «و پیامبر [خدا] گفت: پروردگارا، قوم من این قرآن را رها کردند». برخی از لغت‌دانان، هجر را ضد وصل (۵) و هجران گذاشتن چیزی را به ترک کردن آن معنا کرده‌اند. (۶) «فراهیدی» مهاجرت را ترک چیزی می‌داند که انسان در مقابل آن تعهدی دارد. (۷) او منظور از قول پیامبر (ص) در آیه فوق را مهاجرت خود پیامبر (ص) و قرآن دانسته است. (۸) «راغب اصفهانی» نیز بر آن است که مراد از مهاجرت در آیه، دوری قلبی و یا قلبی و زبانی (باهم) است. (۹) بنابراین می‌توان گفت مهاجرت قرآن، عدم درک درست جایگاه قرآن و عدم استفاده شایسته از آن و نوعی بی‌توجهی به آن از روی غفلت است. امام خمینی (ره) معتقد است که قرآن برای مسلمانان همه چیز آورده است، اما خود مسلمانان، آن را مهاجرت کرده‌اند. منظور ایشان از مهاجرت قرآن این است که مسلمانان «استفاده‌ای که باید از آن نکنند نکردند» (۱۰)

مصلحان دینی و اجتماعی معاصر نیز بر اهمیت حفظ وحدت و عوامل بروز تفرقه و ارتباط آن با مهاجرت آموزه‌های قرآن کریم تأکید داشته‌اند. در نظر سید جمال‌الدین اسدآبادی، مهاجرت آموزه‌های سیاسی و اجتماعی قرآن باعث از بین رفتن وحدت و ایجاد فرقه‌گرایی، نزاع مذهبی و تفرقه میان مسلمانان و تکه‌تکه شدن سرزمینهای اسلامی شده است. (۱۱) وی معتقد است که سهم هر ملتی از بقا و نیرومندی، به اندازه وحدت و یگانگی آن ملت بستگی دارد (۱۲) و اگر وحدت نداشته باشند، از بین خواهند رفت. او کشنده‌ترین درد جهان اسلام را اختلاف و تفرقه دانسته، اذعان می‌کند که مسلمانان «اختلاف دارند بر اتحاد و اتحاد دارند بر اختلاف». (۱۳) سید جمال بر آن است که امروز اعتقاد صرف بدون عمل در میان مسلمانان وجود دارد و روابط مردم با یکدیگر و همکاری و معاضدت میان اقتسار گوناگون و زمامداران آنان قطع شده است؛ به طوری که بعضی از مسلمانان یک منطقه، مسلمانان منطقه دیگر را فراموش کرده‌اند. (۱۴) او تفرقه شیعه و سنی را ساخته حکام می‌داند که برای حفظ منافع خود، مسلمانان را در جهل و فرقه‌گرایی نگه می‌دارند. (۱۵) کوکبی، ایجاد تفرقه میان مسلمانان و اختلاف بین علما را از پیامدهای مهاجرت قرآن قلمداد می‌کند. (۱۶) اقبال لاهوری نیز یکی از عوامل بدبختی مسلمانان را پراکندگی و تفرقه آنان می‌دانست (۱۷)

و پراکندگی و تفرقه را نکوهش می‌کرد. (۱۸) وی می‌گفت: رشته وحدت چو قوم از دست داد / صد گره بر روی کار ما فتاد. (۱۹)

ب) نقش بیگانگان در ایجاد تفرقه میان مسلمانان
بیگانگان همواره در این فکر بوده‌اند که قرآن را از مسلمانان بگیرند تا بر آنان سلطه یابند. زمانی «ویلیام گلاستون» بنیان‌گذار استعمار انگلیس، (۲۰) قرآن را به زمین می‌زند و اعلام می‌کند که تا این کتاب هست نفوذ ما در میان مسلمانان محال است. (۲۱) ناپلئون بناپارت (۲۲) نیز اذعان می‌کرد که اگر مسلمانان به آموزه‌ها و دستورات قرآن خودشان عمل کنند، هرگز روی ذلت و خواری نخواهند دید، مگر آنکه ما در میان آنها و قرآن جدایی بیفکنیم. (۲۳)

ایجاد تفرقه بین مسلمانان، از خواسته‌های دیرینه مخالفان اسلام و دولتهای استکباری بوده است و جلوه‌های گوناگونی دارد از جمله: اختلاف شیعه و سنی، اختلاف قومیتها و ملیتهای گوناگون، اختلاف مردم و حاکمان اسلامی، اختلاف مسئولان با یکدیگر، اختلاف گروههای گوناگون نظامی، (۲۴) درگیری حزبی بین مردم، شکاف بین مردم و عالمان دینی، اختلاف بین افکار گوناگون در یک جامعه، ایجاد عداوت میان کشورهای اسلامی هم‌جوار و ...

همفر (۲۵) - یکی از جاسوسان انگلیس در برخی از کشورهای اسلامی در قرن ۱۸ میلادی - در کتاب خاطراتش نقل می‌کند: هنگامی که اختلاف شیعه و سنی را در وزارت مستعمرات برای برخی از رؤسای خود توضیح می‌دادم، گفتم که «اگر مسلمانان فهم و درک صحیحی برای زندگی داشته باشند، باید امروزه این نزاع را کنار گذاشته و اتحاد پیدا کنند». در این هنگام رئیس‌مهمی بر من زد و گفت که به جای فکر در مورد وحدت، باید اختلافات مسلمانان را زیاد کرد و نزاع شیعه و سنی و درگیریهای قومی، زبانی، ملی و مذهبی باید افزایش یابد، زیرا استعمار انگلیس برای حفظ موقعیت خود و استثمار مسلمانان، باید وحدت مسلمانان را از بین ببرد تا بتواند بر آنان سلطه یابد. (۲۶)

امام خمینی (ره) عدم اتحاد میان مسلمانان را یکی از بزرگ‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات دانسته (۲۷) و ضمن هشدار به این معضل سیاسی و اجتماعی، مسلمانان دنیا را از تفرقه برحذر می‌دارد. (۲۸) گاهی بیگانگان به تحریک مذاهب و قومیتهای گوناگون می‌پردازند و به تبع آن تجزیه و فروپاشی یک کشور را دنبال می‌کنند و با تهدید خواندن کشورهای اسلامی نسبت به هم، به فروش اسلحه به دولتهای اسلامی مشغول می‌شوند. ایشان ضمن اشاره به

این مسئله، آن را بهانه‌ای برای غارت ذخایر کشورهای اسلامی می‌داند. (۲۹) بروز تفرقه در میان دولتهای اسلامی، در سطح بین‌المللی نیز، باعث جلوگیری از امکان اتخاذ موضع متحد در سازمانها و جوامع بین‌المللی می‌گردد. سید قطب عامل اختلافات داخلی و جنگ میان مسلمانان را ساخته استعمار دانسته و معتقد بود که یهودیان و مسیحیان با ایجاد جنگ داخلی میان مسلمانان، دست به دست هم داده و جبهه واحدی تشکیل می‌دهند و با اصل اسلام مقابله می‌کنند. (۳۰)

ج) رواج ملی‌گرایی در میان مسلمانان

ملی‌گرایی (۳۱) به اصالت دادن به تعلقات قومی و ملی تعریف شده است. در واقع ملی‌گرایی جریانی فکری، عقیدتی و مرامی است که گرایش به تعالی بخشیدن به ملت، گذشته‌ها، کیفیات و حالات، هدفها و خواستههایش دارد. (۳۲) ملی‌گرایی - و به تعبیر عربی «الوطنیة» یعنی میهن‌دوستی و حب‌الوطن - یا دوستی فامیل و خویشان و خانواده، نه تنها در اسلام مذموم نیست، بلکه مورد سفارش نیز واقع شده است، اما ملی‌گرایی، گاه به معنی «القومیة» یعنی گرایش شدید به نژادپرستی اطلاق می‌شود. در این باره، دانشمندان علوم اجتماعی معتقدند که وطن‌دوستی با وطن‌پرستی متفاوت است. در واقع ملی‌گرایی نیرویی است برای تلاشی کردن شخصیت انسان و جامعه در تمام سطوح آن. (۳۳) ترویج قومیت‌گرایی زمینه معارضه با اسلام را فراهم می‌کند؛ از این رو وطن‌پرستی بیراهه است، ولی وطن‌دوستی محرک و زمینه‌ساز و مشوق توسعه یافتگی است. استعمار انگلیس در جنگ جهانی اول، سران اعراب و عمال خود را متحد کرد و با محوریت ایدئولوژی ملی‌گرایی آنان را بسیج نمود و بدین وسیله، حکومت عثمانی را متلاشی کرد. پس از این واقعه تلخ، جهان اسلام را به کشورهای کوچک تقسیم نمود و در ترکیه پان ترکیسم، در ایران پان ایرانیسم و در مصر و سوریه پان عربیسم را رواج داد. (۳۴) سیاست انگلیس در کشورهای اسلامی، تضعیف تعصبات دینی و تیره ساختن روابط مسلمانان است تا این جوامع اسلامی از هم جدا گردند. (۳۵)

متأسفانه برخی از روشنفکران در جهان اسلام نیز به طرف‌داری از ملیت‌گرایی پرداخته‌اند. «ضیاء گوک آلب» (۳۶) روشنفکر ترک، برای تمدن جدید ترکیه، نظامی لائیک را پیشنهاد می‌کند. (۳۷) او در کتاب اصول پان ترکیسم خود، در فصل ملی‌گرایی دینی، ابعاد طرح ملی کردن دین اسلام را چنین بیان می‌کند که پان ترکیسم دینی، یعنی کتب دینی و خطبه‌ها و سخنرانیها باید به زبان ترکی باشد. وی

اذعان می‌کند که برخی از مذاهب اسلامی، قرائت سوره‌های قرآنی در نماز را به زبان ملی جایز شمرده‌اند. (۳۸) چون بهره‌مندی از عبادت و ایسته به فهم ادعیه و اذکار آن است... (۳۹) او اساساً منکر تمدن اسلامی شده و در نظر وی ممکن است مردمی با دینهای مختلف، دارای تمدن واحدی باشند و هیچ تمدنی با دین نسبتی ندارد، از این رو می‌گوید: «ما چیزی به عنوان «تمدن مسیحی» و «تمدن اسلامی» نداریم... نادرست است که تمدن شرقی را تمدن اسلامی بنامیم» (۴۰)

در مقابل، عالمان آگاه مسلمان نیز همواره ضمن دعوت تمام مسلمانان به وحدت، آنان را از روحيات ملی‌گرایی برحذر داشته‌اند. علامه طباطبایی معتقد است که دلبستگی به وطن و ملیت، هرگز نباید باعث تحقیر، استعمار و استثمار سایر ملت‌ها گردد. (۴۱) امام خمینی (ره) ضمن تفاوت قائل شدن میان ملی‌گرایی با حب وطن، آن را باعث ایجاد دشمنی و شکاف بین مسلمانان می‌داند (۴۲) و با اشاره به مخالف بودن ملی‌گرایی با قرآن، (۴۳) آن را نفی می‌کند. در نگاه ایشان، دنیا وطن همه انسانها است (۴۴) و قرآن کریم نیز با ردّ نژادپرستی، (۴۵) همه را برابر و برادر می‌داند. (۴۶)

مصلحان دینی نیز ملی‌گرایی را عامل بروز تفرقه و اختلاف میان مسلمانان دانسته‌اند. سید جمال با انتقاد از ملیت‌گرایی و ترجیح تعصب قومی بر تعصب دینی، آن را عامل عقب‌ماندگی انسانها می‌داند. (۴۷) سید قطب ملی‌گرایی را از ویژگی‌های جامعه جاهلی و در تضاد با روح اسلام می‌داند و با آن مخالفت می‌کند. (۴۸) وی ضمن مخالفت با ناسیونالیسم عربی، آن را نیز نقشه استعمار برمی‌شمرد. (۴۹) نیز

سید قطب ملی‌گرایی را آفت بزرگ جوامع اسلامی قلمداد می‌کند و معتقد است تا زمانی که مسلمانان به وحدت نرسند، قدرتهای بیگانه بر ذخایر مادی و معنوی مسلمانان دستبرد خواهند زد. دلیل مخالفت او با ملی‌گرایی، قرار گرفتن این تفکر در مقابل وحدت مسلمانان بود. (۵۰) اقبال لاهوری گرایش مسلمانان به ملیت‌گرایی و نژاد دوستی را برگرفته از تصورات سیاسی و اجتماعی اروپا و سیاست استعماری و استثمارگری غرب می‌دانست و ضمن مخالفت شدید با ملی‌گرایی، (۵۱) آن را هم نافی برادری ذاتی انسانها و هم نفی‌کننده هویت تاریخی و اسلامی مسلمانان برمی‌شمرد. (۵۲) از نظر وی تقسیم نوع بشر به نژادها و ملت‌ها و قبیله‌ها، طبق قرآن تنها برای شناختن و شناخته شدن است. (۵۳) او از اینکه غرب با استعمارگری خود مسلمانان جهان را به جدایی و ملی‌گرایی سوق داده است، رنج می‌برد. (۵۴) البته اقبال با میهن دوستی مخالف نبود، (۵۵) بلکه با ملت‌پرستی و تعصبات بی‌جا مخالفت می‌کرد؛ (۵۶) از این رو می‌گفت: قلب ما از هند و روم و شام نیست / مرز و بوم ما به جز اسلام نیست.

۲) راهکارهای ایجاد وحدت و انسجام اسلامی

اکنون باید پذیرفت که مسلمانان در حق قرآن کوتاهی داشته‌اند و با مهجوریت آموزه‌های آن، اتحاد و انسجام آنان کم‌رنگ شده و تفرقه و اختلاف در میانشان گسترش یافته است. با درک این واقعیت باید به فکر چاره‌جویی در راستای حل این معضل برآمد. راهکارهای زیادی در این زمینه قابل طرح است، لکن در این قسمت به ذکر برخی از مهم‌ترین راههای برون‌رفت از این معضل می‌پردازیم.

الف) تمسک به قرآن عامل وحدت

قرآن کریم همه را به وحدت سفارش کرده است، تا جایی که حتی از غیر مسلمانان اهل کتاب می‌خواهد که با تکیه بر اشتراکات با مسلمانان اتحاد داشته باشند. (۵۷) قرآن وجود ملت‌ها و نژادهای گوناگون را به خاطر شناخت و معرفت انسانها نسبت به هم می‌داند و کثرت و تنوع اقوام را ملاک برتری ندانسته (۵۸) و از تمام مسلمانان می‌خواهد که همواره وحدت و یکپارچگی خود را حفظ کنند. (۵۹)

امام خمینی (ره) با اشاره به تأکید قرآن بر وحدت، (۶۰) رمز پیروزی مسلمانان را وحدت می‌داند و با تبیین برخی از آیات قرآن، (۶۱) به آسیبهای اختلاف می‌پردازد (۶۲) و اختلاف افکنی را گناه کبیره برمی‌شمرد (۶۳) و قائل به الزامی بودن عمل به آیه «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا

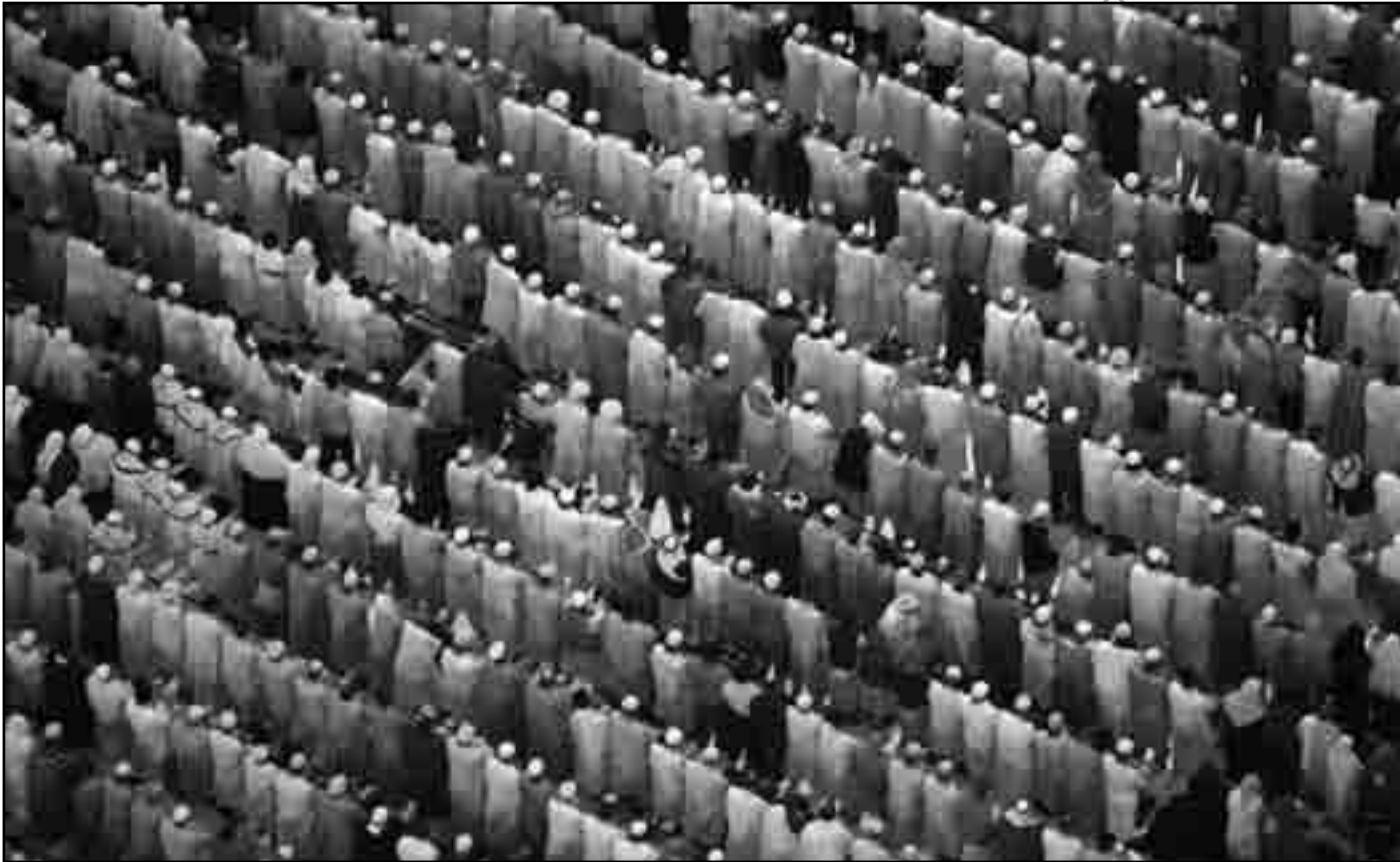

است که اگر وحدت اسلامی تحقق یابد، مسلمانان در سایه اتحاد، برای اعتلای خود و نجات بشریت قیام می‌کنند و سراسر زمین را مهر و دوستی، برکت و عشق، ترقی، و حکومت عدل فرامی‌گیرد. (۷۳) همچنین امام موسی صدر در مذاکرات و نامه‌های خود با علمای اهل سنت، همواره به حفظ وحدت شیعه و سنی تأکید داشت و حتی به فکر اتحاد با ادیان آسمانی دیگر نیز بود. او در راستای وحدت شیعه و سنی اقداماتی را مانند وحدت فقهی، (۷۴) وحدت شعائر دینی، (۷۵) اتحاد علمای شیعه و سنی با هم و تبادل نظر جهت برطرف کردن موانع وحدت و رفع حساسیتها، (۷۶) دوری از تعصبات فکری و جمود ذهنی، (۷۷) پیشنهاد اذان واحد، (۷۸) و ... انجام داد. حسن البنا نیز با تأکید بر پابندی به وحدت اسلامی (۷۹) و امت واحد اسلامی، (۸۰) پایداری وحدت مسلمانان را تنها در سایه اسلام و قرآن ممکن می‌دانست. (۸۱) اقبال لاهوری به معضل تفرقه جهان اسلام اهمیت زیادی می‌داد و در اندیشه چاره‌جویی بود. او بر آن بود که امت اسلامی باید اختلافات سطحی مذهبی را کنار بگذارد و با ملاک قرار دادن قرآن کریم، بدعتها را رها سازد. (۸۲) در نظر او باید مسلمانان جهان به یکدیگر بیبوندند و متحد شوند و اگر این وحدت تحقق یابد، با روحیه تربیت نبوی، از مشکلات نجات پیدا می‌کنند. (۸۳) از این رو می‌گوید:

تَفَرَّقُوا...» (۶۴) است (۶۵) و از تمام مسلمانان می‌خواهد که وحدت خود را حفظ کنند. (۶۶)

سید جمال الدین اسدآبادی تحقق وحدت را در سایه عمل به آموزه‌های اجتماعی و سیاسی قرآن می‌داند. (۶۷) وی می‌گوید: «هرگاه امتی را دیدی که افرادش به وحدت و یگانگی تمایل دارند، به آن امت مؤده بده که خداوند در جهان آفرینش برای آنان، آقای و والایی و برتری بر سایر ملتها مقدر کرده است.» (۶۸) البته منظور سید جمال از اتحاد، وحدت سیاسی است نه وحدت مذهبی. (۶۹) او بدین منظور در طول حیات خویش راهکارهایی را برای ایجاد اتحاد بین مسلمانان پیگیری کرد مانند برگزاری کنفرانس، تلاش برای ایجاد وحدت میان دولتهای اسلامی و تشکیل جمعیت «عروه». برخی از علمای اسلامی به مسئله اتحاد با اهل کتاب می‌اندیشیده‌اند. علامه محمدتقی جعفری خطاب به یکی از دانشمندان خارجی (۷۰) می‌گوید: «بباید هر سه کتاب (قرآن، تورات و انجیل) را باز کنیم و همه آن مطالب را که از دیدگاه خرد و عقل سلیم و وجدان پاک می‌توان به عنوان دین به خدا نسبت داد، به عنوان متن دین ابراهیم (ع) بپذیریم.» (۷۱) سید عبدالحسین شرف‌الدین از پیشگامان عرصه وحدت اسلامی، جمله معروفی در زمینه علت تفرقه مسلمانان دارد؛ وی می‌گوید: «الشَّيْبَةُ وَالسَّنَةُ فَرَقْتَهُمَا السِّيَاسَةُ، فَلْتَجْمَعُهُمَا السِّيَاسَةُ» (۷۲) وی معتقد

ای امین حکمت امّ الكتاب / وحدت گم‌گشته خود بازیاب.

ب) بیداری اسلامی

یکی از راهکارهای مهم تحقق وحدت در میان مسلمانان، بیداری اسلامی است. مسلمانان اگر از بصیرت و بیداری لازم برخوردار باشند، اختلافات جزئی را کنار گذاشته و در دام دشمنان اسلام نمی‌افتند. امام علی(ع) در مورد لزوم بیداری اسلامی، ضمن نامه‌ای که به مسلمانان مصر نوشته است، به آنان گوشزد می‌کند که بیدار باشند و اگر جامعه‌ای در خواب باشد، دشمن او بیدار بوده و او را رها نخواهد کرد: «من نام لم یُنم عنه» (۸۴)

امام خمینی(ره) همواره به بیداری دولتهای اسلامی تأکید کرده و از آنها می‌خواهد که خودشان مشکلات خود را حل کنند و از سلطه ابرقدرتها خارج شوند. (۸۵) ایشان گاهی از بیداری دولتها اظهار ناامیدی کرده و ملتها را به بیداری فرامی‌خواند: (۸۶) از این رو خطاب به مسلمانان جهان می‌گوید: «ای مسلمانان غیرتمند اقطار عالم از خواب غفلت برخیزید و اسلام و کشورهای اسلامی را از دست استعمارگران و وابستگان به آنان رهایی بخشید» (۸۷) امام

خمینی(ره) ضمن توصیه به حضور تمام مسلمانان در مسائل اجتماعی و سیاسی، دخالت در امور سیاسی و اجتماعی را به عنوان یک تکلیف برشمرده و با اشاره به پیامدهای عدم دخالت در این مسائل، از تمام مسلمانان می‌خواهد که بی‌تفاوت نباشند. (۸۸) ایشان با اشاره به حدیث «مَنْ أَصْبَحَ وَ لَمْ يَهْتَمْ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (۸۹) «هرکس شب را صبح کند و به امور مسلمانان اهتمام نداشته باشد، مسلمان نیست» می‌گوید: «مسلمان اگر بخواهد اهتمام به امور مسلمین نداشته باشد که مسلمان نیست ... هپی هم بگو «لا إله إلا الله»، مُسلم نیستی تو ...» (۹۰). همچنین ایشان به نظارت مردم بر مسئولان تأکید کرده و خواستار آن می‌شود که وقتی مردم از مسئولان تخلفی ببینند، آن را اظهار کنند. (۹۱) سید جمال نیز به بیداری اسلامی و ضرورت ارتقای آگاهیهای سیاسی مسلمانان و دخالت در سرنوشت کشور خود اذعان می‌کند. (۹۲)

ج) رعایت اصل صلح و برادری و اتحاد

اصل صلح در قرآن به عنوان یک مفهوم نیک و آموزه‌ای مفید و خوب مطرح شده است. (۹۳) قرآن کریم همواره

بنابراین با عمل به اصل صلح و ایجاد برادری میان دولت‌ها و ملت‌های مسلمان و زندگی مسالمت‌آمیز، بخشی از آیات قرآن تحقق می‌یابد.

درباره شکل‌های گوناگون وحدت مذاهب اسلامی، می‌توان سه حالت را مطرح کرد: (۱) از میان مذاهب اسلامی یکی انتخاب شود و بقیه کنار گذاشته شود. (۲) اشتراکات همه مذاهب گرفته شود و مسائل اختلافی کنار گذاشته شود. (۳) منظور از وحدت، اتحاد پیروان مذاهب، در عین اختلافات مذهبی، در برابر بیگانگان است. بدیهی است که وحدت اسلامی، ربطی به وحدت مذاهب ندارد و نوع سوم صحیح است. آیت الله مطهری ضمن برشمردن انواع وحدت، به این نکته اشاره می‌کند که مخالفان قرآن و اسلام، وحدت اسلامی را به نام وحدت مذهبی توجیه می‌کنند تا این راهکار با شکست روبرو شود. (۱۰۷)

۳) تأکید بر وحدت، بیشترین دغدغه امام خمینی (ره)

امام خمینی (ره) در طول زندگی خویش تلاش‌های زیادی را در مسیر ایجاد وحدت میان مسلمانان انجام داده و با اشاره به عوامل و پیامدهای تفرقه، همواره دنیای اسلام را به رعایت اتحاد و انسجام دعوت کرده‌اند. برخی از ثمرات وحدت مسلمانان و دولت‌های اسلامی در نظر ایشان عبارتند از: بازگشت عزت و عظمت به مسلمانان، (۱۰۸) به دست آوردن بزرگ‌ترین قدرت جهان از سوی مسلمانان، (۱۰۹) ناتوانی بیگانگان در ظلم و ستم و تعدی و تجاوز به مسلمانان، (۱۱۰) حل مشکلات مسلمانان مظلوم برخی از کشورها مانند فلسطین، (۱۱۱) مبارزه با ابرقدرتها

جامعه را به صلح دعوت کرده است؛ به طوری که به پیامبر دستور می‌دهد که حتی با کفار نیز - اگر اهل صلح بودند - صلح کن. (۹۴) طبیعتاً مؤمنان را نیز به صلح همگانی دعوت می‌کند (۹۵) و به مسلمانان دستور می‌دهد که اگر یکی از کافران از شما درخواست پناهندگی کرد، قبول کنید تا بیاید و گفتار خدا را بشنود و سپس او را به محل زندگی برسانید. (۹۶) البته قرآن کریم صلح و سازش با فتنه‌گران را جایز نمی‌داند. (۹۷) از دیدگاه قرآن، صلح خود ارزش و هدف است. در واقع هدف از صلح، مصلحت‌گرایی نیست، بلکه خود صلح مصلحت است. (۹۸) قرآن کریم مسلمانان و مؤمنان را باهم برادر می‌داند. (۹۹) امام علی (ع) نیز به کارگزارانش توصیه می‌کند که باید مردم در نزد تو یکسان باشند (۱۰۰) و در نهج البلاغه، خطاب به مالک، مردم را دودسته می‌داند: «إما أخ لك في الدين أو نظير لك في الخلق» (۱۰۱) «یا برادر دینی تو هستی یا برخی در انسان بودن با تو شریکند». از این رو وی را به رعایت عدالت سفارش می‌کند.

امام خمینی (ره) در رابطه با جنگ و صلح، اصل را بر صلح دانسته و اذعان می‌کند که «ما به تبع اسلام، همیشه با جنگ مخالفیم و میل داریم که بین همه کشورها آرامش و صلح باشد...» (۱۰۲) نیز ایشان همواره حکومتها و دولت‌های اسلامی را به وحدت و یکپارچگی دعوت می‌کند. ایشان خود می‌گوید: «کرازا دولت‌های اسلامی را دعوت به اتحاد و برادری نموده‌ام». (۱۰۳) امام خمینی (ره) معتقد است که شیعه و سنی (۱۰۴) و نیز تمام اقوام در اسلام و قانون اسلامی باهم برابر هستند (۱۰۵) و مسئولان جامعه و مردم عادی نیز در مقابل قانون تفاوتی باهم ندارند. (۱۰۶)

آیات	فراوانی	فضای کلی بیانات امام خمینی (ره)
«...إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره، ۱۵۶)	۷۲ بار	تسلیم به مناسبت‌های گوناگون
«وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...» (آل عمران، ۱۰۳)	۳۲ بار	دعوت تمام اقشار مسلمانان به وحدت و انسجام اسلامی
«قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَفِرَادَى...» (سبأ، ۴۶)	۳۰ بار	قیام برای خدا و اتحاد اسلامی
«... إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ» (محمد، ۷)	۲۸ بار	حفظ روحیه معنوی، نهراسیدن از دشمن و اتحاد در برابر آنان
«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ...» (حجرات، ۱۰)	۲۲ بار	اتحاد و انسجام در پرتو برادری

و شکست آنان و پیروزی مسلمانان، (۱۱۲) حفظ ذخایر فراوان در سایه اتحاد، عدم احتیاج به دولتهای بیگانه و پیشرفت روزافزون مسلمانان (۱۱۳) و

امام خمینی (ره) در تبیین مسائل گوناگون، همواره در بیانات و پیامهای خویش، به آیات قرآن استشهاد کرده است؛ اما در این میان، برخی از آیات قرآن کاربرد زیادی در کلام ایشان داشته است. در این مقاله، نگارنده با بررسی متن «صحیفه امام»، (۱۱۴) میزان اهتمام امام خمینی (ره) به مسئله وحدت را استخراج نموده است.

آیاتی که فراوانی آنها در صحیفه امام بیش از ۲۰ مورد است، در جدول صفحه پیش مشاهده می‌شود.

از این رو با توجه به جدول فوق می‌توان گفت: اغلب استفاده از آیات قرآن در بیانات و پیامهای امام خمینی (ره)، دعوت به وحدت و انسجام اسلامی بوده است و پس از آیه استرجاع (۱۱۵) که غالباً برای اعلام تسلیت در مناسبتهای گوناگون در بیانات ایشان به کار رفته است، بیشترین فراوانی استفاده از آیات قرآن کریم، مربوط به آیاتی است که خداوند مسلمانان را به حفظ وحدت و برادری دستور می‌دهد و آیه ۱۰۳ آل عمران پرتکرارترین آیه در صحیفه امام به شمار می‌رود. (۱۱۶)

نتیجه‌گیری

۱. مهجوریت آموزه‌های قرآن، تفرقه و اختلاف در میان

مسلمانان را به دنبال دارد.

۲. مهجوریت قرآن، عدم درک درست جایگاه قرآن و عدم استفاده شایسته از آن و نوعی بی‌توجهی به آن از روی غفلت است.

۳. می‌توان گفت رابطه میان مهجوریت قرآن و وحدت مسلمانان، رابطه‌ای علی و معلولی است؛ به گونه‌ای که مهجوریت قرآن، عدم وحدت مسلمانان را به دنبال دارد و نبود وحدت و انسجام اسلامی، باعث مهجور شدن آموزه‌های قرآن کریم می‌گردد.

۴. بیگانگان نیز نقش زیادی در ایجاد تفرقه میان مسلمانان داشته‌اند. استعمارگران برای حفظ منافع خود و استثمار مسلمانان، با اختلاف‌افکنی و رواج ملی‌گرایی میان مسلمانان، اتحاد را از بین می‌برند تا بر آنان سلطه یابند.

۵. مصلحان دینی و اجتماعی همواره جهان اسلام را به اتحاد با یکدیگر دعوت کرده‌اند. تمسک به قرآن، بیداری اسلامی، رعایت اصل صلح و برادری و اتحاد از راهکارهای ایجاد وحدت میان مسلمانان به شمار می‌رود.

۶. غالب بیانات و پیامهای امام خمینی (ره) دعوت به وحدت و انسجام اسلامی بوده است و بیشترین فراوانی استفاده از آیات قرآن کریم، مربوط به آیاتی است که خداوند مسلمانان را به حفظ وحدت و برادری دستور می‌دهد.

پی‌نوشتها

۱. ر.ک: بیداری اسلامی چشم انداز آینده و هدایت آن، ج ۱، صص ۲۴۲ و ۲۴۳.
۲. انفال، ۴۶.
۳. حشر، ۱۴.
۴. فرقان، ۳۰.
۵. ر.ک: لسان العرب، ج ۵، ص ۲۵۰؛ الصحاح، ج ۲، ص ۸۵۱؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۶، ص ۳۴.
۶. ر.ک: لسان العرب، ج ۵، ص ۲۵۲؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۴، ص ۲۲۱؛ المعجم الوسيط، ص ۹۷۳.
۷. کتاب العین، ج ۱، ص ۳۸۷؛ این معنا در لسان العرب نیز آمده است (ر.ک: لسان العرب، ص ۲۵۲؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ص ۲۲۴).
۸. ر.ک: کتاب العین، ج ۱، ص ۳۸۷.
۹. «هجر یهجر» با مصدر «هجر» یا «هجران» در مفردات راغب چنین معنا شده است: «مفارقة الانسان غيره اما بالبدن او باللسان او بالقلب» (ر.ک: المفردات فی غریب القرآن، ص ۸۳۳؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ص ۲۱۷).
۱۰. صحیفه امام، ج ۱۲، ص ۳۲۰.
۱۱. نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر، ص ۳۰؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ج ۱، ص ۳۰۸ و ۳۰۹.
۱۲. ر.ک: العروة الوثقی، ص ۱۹۰؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۳۲۵.
۱۳. «... إختلافهم علی الإتحاد و إتحادهم علی الإختلاف» (ر.ک: «ناهنجاریهای جهان اسلام از دید سید جمال‌الدین اسدآبادی»، صص ۶۶ و ۶۷).
۱۴. ر.ک: استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ج ۱،

- ص ۳۰۴ و ۳۰۵.
۱۵. ر.ک: زعماء الإصلاح فی العصر الحدیث، ص ۱۱۳؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ج ۱، ص ۳۰۴ و ۳۰۵.
۱۶. ر.ک: زعماء الإصلاح فی العصر الحدیث، ص ۲۷۵.
۱۷. «اقبال ستیزه گر با غرب»، در شناخت اقبال، ص ۱۳۱.
۱۸. «قرآن و اقبال»، در شناخت اقبال، ص ۳۷۸.
۱۹. دیوان شعر، ص ۵۳.
۲۰. William Gladstone؛ وی نخست وزیر دوران ملکه ویکتوریا در سالهای ۱۸۳۸ م به بعد بود.
۲۱. ما و اقبال، ص ۱۰۲؛ اعترافات، ج ۲، ص ۴۰؛ آیا ما مسلمان هستیم، ص ۲۳۳ و ۲۳۴؛ علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، ص ۴۳۳.
۲۲. نخستین امپراتور فرانسه در سالهای ۱۸۰۴ تا ۱۸۱۵ م.
۲۳. ر.ک: قرآن در آئینه بزرگان، ص ۱۱۵.
۲۴. ر.ک: صحیفه نور، ج ۱۴، ص ۹۶.
25. Humphrey
۲۶. ر.ک: خاطرات مستر همفر، ص ۳۸-۴۰.
۲۷. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۵، ص ۱۶۹.
۲۸. ر.ک: همان، ج ۱، ص ۳۳۴ و ۴۱۳؛ ج ۳، ص ۳۱۹، ۴۱۲ و ۴۸۴؛ ج ۵، ص ۵۱۶؛ ج ۶، ص ۸۳ و ۸۴.
۲۹. ر.ک: همان، ج ۵، ص ۴۷.
۳۰. ر.ک: فی ظلال القرآن، ج ۱، ص ۱۶۸ و ۱۶۹.
31. Nationalism
۳۲. فرهنگ علوم اجتماعی، ص ۲۳۸.
۳۳. مسائل نهضت‌های اسلامی، ص ۱۱۸.
۳۴. در کتاب «چگونه اسلام را نابود کنیم» که نقشه‌های غربیها در آن منتشر شده، آمده است: «بسیار ضروری است کاری کنیم که از هر سو عربده ملیت‌خواهی، اقلیم‌پرستی، تبعیض نژادی ترک، فارس، عرب و عجم و از این قبیل تعصبات تفرقه‌انداز راه بیفتند. لازم است که مسلمانان را وادار کنیم که اهمیت زیادی به تمدنهای پیش از اسلامشان بدهند و قهرمان و شخصیت‌های قبل از اسلام را زنده کنیم» (ر.ک: اعترافات، ج ۲، ص ۲۵۱).
۳۵. انگلیسیها این تفکر را القامی‌کنند که «مصریها بازماندگان فراغنه، لبنانیها نوادگان فینیقیها، عراقیها از بستگان آشوریها، و حجازیها از بازماندگان عربند و شایسته ایجاد خلافت و حکومت اسلامی هستند!» (ر.ک: اسلام و بلاهای نوین (ظلام من الغرب)، ص ۹۶ و ۹۷).
۳۶. Ziya Gokalp (۱۸۷۴-۱۹۲۴ م) وی روشنفکری
- غرب‌گرا و از نظریه‌پردازان معروف نظام جمهوریت بر محور ملی‌گرایی در ترکیه بود.
۳۷. ر.ک: ریشه‌های غرب‌گرایی و اسلام‌گرایی در ترکیه، ص ۱۵۰.
۳۸. ر.ک: «حکم ترجمه در نماز از نظر مذاهب اسلامی»، به نقل از: المغنی، ج ۱، ص ۴۸۶؛ المبسوط للسرخی، ج ۱، ص ۳۷؛ بدائع الصنائع، ج ۱، ص ۱۱۲.
۳۹. ر.ک: خاطرات مستر همفر، ص ۱۱۱، به نقل از: ضیاء گلکاپ، اصول پان ترکیسم، بخش دوم، ص ۱۶۳ و ۱۶۴. قابل ذکر اینکه ممنوع کردن اقامه نماز و اذان به زبان عربی در کشورهای غیر عرب از اقدامات استعمارگران است.
۴۰. ر.ک: دنیای اسلام و تهاجم فرهنگی غرب (الجسور الثلاثة)، ص ۳۶، به نقل از: Turkish and western civilisation, P. 297.
۴۱. ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۱۳۳ و ۱۳۴.
۴۲. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۰۹.
۴۳. ر.ک: همان، ج ۱۲، ص ۳۳۴.
۴۴. ر.ک: کشف الأسرار، ص ۲۶۷.
۴۵. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۱۰۹.
۴۶. ر.ک: همان، ج ۱۳، ص ۱۶۷ و ۱۶۸.
۴۷. ر.ک: العروة الوثقی، ص ۷۱ و ۷۲؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ج ۱، ص ۳۰۳ و ۳۰۴.
۴۸. ر.ک: ما چه می‌گوییم، ص ۱۱۳.
۴۹. ر.ک: همان، ص ۹۱.
۵۰. شهید سید قطب، ص ۸۲.
۵۱. «اقبال و سیاست»، در شناخت اقبال، ص ۳۵۲.
۵۲. ر.ک: شرار زندگی، شرح اسرار خودی اقبال لاهوری، ص ۴۵.
۵۳. ر.ک: شرار زندگی، ص ۳۷ و ۳۸، به نقل از: احیای فکر دینی در اسلام، اقبال لاهوری، ترجمه احمد آرام، ص ۱۰۹ و ۱۸۲.
۵۴. ر.ک: «شمیم عطر آگین محمدی (ص) در دیوان اقبال»، در شناخت اقبال، ص ۱۴۶.
۵۵. گفته شده که از برخی از سخنان اقبال، بوی ناسیونالیسم اسلامی می‌آید. می‌توان گفت اقبال ملیتی را تصدیق می‌کند که قوامش به دین و بقایش به داشتن هدف است (ر.ک: اقبال و سیاست، ص ۳۵۳ و ۳۵۴).
۵۶. اقبال و وحدت جهان اسلام، ص ۱۵۸.
۵۷. ر.ک: آل عمران، ۶۴؛ عنکبوت، ۴۶.
۵۸. حجرات، ۱۳.
۵۹. وحدت و همبستگی اجتماعی، احساس مسئولیت

- متقابل بین چند نفر یا چند گروه است که از آگاهی و اراده برخوردار باشند. همبستگی اجتماعی می‌تواند شامل پیوندهای انسانی و برادری میان انسانها یا حتی وابستگی متقابل حیات و منافع آنها باشد (ر.ک: فرهنگ علوم اجتماعی، ص ۴۰۰).
۶۰. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۵، ص ۴۸۱.
۶۱. مانند: حجرات، ۱۰.
۶۲. ر.ک: صحیفه نور، ج ۱۲، ص ۲۸۳.
۶۳. ر.ک: صحیفه امام، ج ۱۱، ص ۱۷۷.
۶۴. آل عمران، ۱۰۳.
۶۵. ر.ک: همان، ج ۸، ص ۴۲۲.
۶۶. ر.ک: اسلام ناب در کلام و پیام امام خمینی(ره)، صص ۱۶۶-۱۷۰؛ صحیفه نور، ج ۹، ص ۲۲۶؛ ج ۱۱، ص ۲۶۲؛ صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۴۰۴. ایشان می‌گوید: «ما اگر همین یک آیه را، مسلمین اگر همین یک آیه را عمل به آن بکنند تمام اشکالات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و همه چیزشان بدون تشبث به غیر رفع می‌شود» (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۷۵).
۶۷. سید جمال الدین اسدآبادی و بیداری مشرق زمین، ص ۲۰۵.
۶۸. ر.ک: العروة الوثقی، ص ۱۹۰؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۳۲۵.
۶۹. ر.ک: زعماء الإصلاح فی العصر الحدیث، ص ۱۰۶.
۷۰. Kung Hans (هانس کونگ)، دانشمند مسیحی آلمانی.
۷۱. قرآن نماد حیات معقول، ص ۲۱.
۷۲. یعنی شیعه و سنی را سیاست از هم دور کرد، و اکنون نیز باید سیاست - و مصالح سیاسی مسلمانان - آنان را گرد هم آورد (ر.ک: النص و الاجتهاد، ص ۱۴).
۷۳. شرف الدین، صص ۱۲۳ و ۱۲۴ به نقل از: الفصوص المهمة، آغاز کتاب.
۷۴. ر.ک: «تقریب فقهی از دیدگاه امام موسی صدر».
۷۵. همان.
۷۶. در این زمینه ر.ک: «مفخر دنیای اسلام»، یادنامه امام موسی صدر، ص ۳۱۴ به بعد.
۷۷. «امام موسی صدر مجددی در عالم فقه»، یادنامه امام موسی صدر، ص ۳۷۰.
۷۸. وی در کنفرانسی در مصر، پیشنهادی به علمای اهل سنت می‌دهد که برای ایجاد وحدت و برادری میان شیعه و سنی، علمای فریقین با مشورت هم و اتکا به مصادر و منابع اسلامی، یک اذان واحد اسلامی را استنباط کنند
- تا این اذان معیار تمام مسلمانان باشد و در همه جا پخش شود (ر.ک: «مفخر دنیای اسلام»، یادنامه امام موسی صدر، صص ۳۱۱ و ۳۱۲).
۷۹. ر.ک: خاطرات زندگی حسن البنا، ص ۲۱۰.
۸۰. وی معتقد بود که اسلام قائل به مرزهای جغرافیایی نیست و همه مسلمانان یک امت واحد هستند و هر جا مسلمانی باشد، آنجا وطن همه مسلمانان محسوب می‌شود (ر.ک: ریشه‌ها و تاریخچه اصول‌گرایی در مصر، ص ۱۰).
۸۱. ر.ک: خاطرات زندگی حسن البنا، ص ۱۷۹.
۸۲. ر.ک: «مفاهیم انسانی در شعر اقبال»، صص ۲۸۶ و ۲۸۷.
۸۳. برگرفته از: اقبال ستیزه‌گر با غرب، ص ۱۲۹.
۸۴. نهج البلاغه، نامه ۶۲، ص ۴۵۲.
۸۵. ر.ک: همان، ص ۱۹۲؛ صحیفه نور، ج ۱۳، ص ۱۲۷.
۸۶. ایشان در جایی می‌گوید: «مسلمین باید بیدار بشوند ملتها، دولتها را من از اکثرشان مأیوس هستم، لکن ملتها باید بیدار بشوند و همه تحت لوای اسلام و تحت سیطره قرآن باشند» (ر.ک: صحیفه نور، ج ۶، ص ۲۱۸).
۸۷. اسلام ناب در کلام و پیام امام خمینی(ره)، ص ۱۶۴؛ صحیفه نور، ج ۱۱، ص ۲۷۵.
۸۸. ر.ک: صحیفه نور، ج ۱۵، صص ۵۹ و ۶۰.
۸۹. ر.ک: وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۵۵۹. حدیث دیگری نیز هست که «هرکس صدای شخصی را بشنود که فریاد می‌زند که ای مسلمانان! - به فریادم برسید- و او را اجابت نکند، مسلمان نیست» (ر.ک: الکافی، ج ۲، ص ۱۶۴).
۹۰. صحیفه نور، ج ۲، ص ۲۹.
۹۱. ر.ک: همان، ج ۱۳، ص ۷۰.
۹۲. ر.ک: استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۳۱۹.
۹۳. نساء، ۹۰ و ۱۲۸.
۹۴. انفال، ۶۱.
۹۵. بقره، ۲۰۸.
۹۶. توبه، ۶.
۹۷. محمد، ۳۴ و ۳۵.
۹۸. گزیده کتاب انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، ص ۵۴.
۹۹. حجرات، ۱۰.
۱۰۰. نهج البلاغه، نامه ۵۹، ص ۴۴۹.
۱۰۱. همان، نامه ۵۳، ص ۴۲۷.
۱۰۲. صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۶۱.
۱۰۳. صحیفه نور، ج ۲، ص ۱۳۹.
۱۰۴. ر.ک: صحیفه امام، ج ۹، ص ۳۶۰.

۱۰۵. رک: همان، ج ۱۱، صص ۳ و ۲.
۱۰۶. رک: همان، ج ۶، صص ۴۶۳ و ۴۶۴.
۱۰۷. رک: شرف الدین، ص ۱۹۸، به نقل از: یادنامه علامه امینی، مقاله «الغدیر و وحدت اسلامی»، صص ۲۳۱-۲۴۲.
۱۰۸. رک: صحیفه نور، ج ۱۵، صص ۴-۱۲۳.
۱۰۹. رک: همان، ج ۱۸، ص ۹۲.
۱۱۰. رک: همان، ج ۱۵، صص ۲-۲۷۱.
۱۱۱. رک: همان، ج ۱۳، صص ۳ و ۴.
۱۱۲. رک: همان، ج ۲۰، صص ۲-۱۱۱.
۱۱۳. رک: همان، ج ۱۵، صص ۲-۲۷۱.
۱۱۴. «صحیفه امام» در برگیرنده تمامی سخنرانیها، پیامها و بیانات امام خمینی(ره) در طول زندگیشان به شمار می‌رود.
۱۱۵. بقره، ۱۵۶.
۱۱۶. شایان ذکر است که تعداد آیات بر مبنای «صحیفه امام» به دست آمده و برخی از آیات در پاورقی بوده است. نیز نگارنده ادعا ندارد که شمارش فراوانی آیات کاملاً قطعی است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. آصفی، محمد مهدی، *دنیای اسلام و تهاجم فرهنگی غرب (الجسور الثلاثة)*، ترجمه تقی متقی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.
۳. اباذری، عبدالرحیم، «تقریب فقهی از دیدگاه امام موسی صدر»، هفته‌نامه پگاه حوزه، شماره ۲۰۷، ۱۳۸۶ ش.
۴. ابن فارس، ابوالحسن احمد بن فارس بن زکریا، *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، بیروت، دارالفکر، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.
۵. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دار بیروت للطباعة و النشر، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
۶. احمدی، علی، *شهید سید قطب*، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
۷. اسدآبادی سید جمال الدین و عبده، محمد، *العروة الوثقی*، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۲۱ ق.
۸. اقبال لاهوری، محمد، *دیوان شعر*، تصحیح: محمد بقائی، تهران، اقبال، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.
۹. امین، احمد، *زعماء الإصلاح فی العصر الحدیث*، بیروت، دارالکتاب العربی، بی تا.
۱۰. انیس، ابراهیم، و...، *المعجم الوسیط*، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش.
۱۱. بقایی، محمد، *شرار زندگی*، شرح اسرار خودی اقبال لاهوری، تهران، فردوس، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
۱۲. البنا، حسن، *خاطرات زندگی حسن البنا*، ترجمه ایرج کرمانی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۷۴ ش.
۱۳. بیرو، آلن، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، کیهان، چاپ دوم، ۱۳۷۰ ش.
۱۴. جعفری، محمد تقی، *قرآن نماد حیات معقول*، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، چاپ ششم، ۱۳۸۶ ش.
۱۵. جمعی از اندیشمندان، *بیداری اسلامی چشم انداز آینده و هدایت آن*، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۴ ش.
۱۶. جوهری، *الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)*، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۷ م.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، و *وسائل الشیعة*، قم، موسسه آل البيت، ۱۳۶۷ ش.
۱۸. حکیمی، محمدرضا، *شرف الدین*، قم، دلیل ما، چاپ پنجم، ۱۳۸۲ ش.
۱۹. خسروشاهی، سید هادی، *یادنامه امام موسی صدر*، قم، مرکز بررسیهای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
۲۰. امام خمینی، روح الله، *اسلام ناب در کلام و پیام امام خمینی(ره)*، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام(ره)، تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۵ ش.
۲۱. همو، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام(ره)، چاپ دوم، ۱۳۷۹ ش.
۲۲. همو، *صحیفه نور*، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱ ش.
۲۳. همو، *کشف الأسرار*، قم، پیام اسلام، بی تا.
۲۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب*

- القرآن، بیروت، دارالمعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
۲۵. زبیدی، سید محمد مرتضی بن محمد الحسینی، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: عبدالمنعم خلیل ابراهیم و کریم سید محمد محمود، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۲۰۰۷م.
۲۶. ستوده، غلامرضا، در شناخت اقبال (مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت علامه اقبال)، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۶۵ش.
۲۷. سلطانی فرد، محمدحسین، ریشه‌ها و تاریخچه اصول‌گرایی در مصر، تهران، وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
۲۸. سید رضی، نهج البلاغه، تحقیق: صبحی صالح، قم، هجرت، ۱۳۹۵ق.
۲۹. سید علوی، سید مصطفی، قرآن در آئینه بزرگان، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸ش.
۳۰. سید قطب، فی ظلال القرآن، ترجمه مصطفی خرمدل، تهران، احسان، چاپ دوم، ۱۳۸۷ش.
۳۱. هوم، ما چه می‌گوییم، ترجمه سید هادی خسروشاهی، قم، دین و دانش، چاپ چهارم، ۱۳۵۰ش.
۳۲. شرف الدین، عبدالحسین، النص و الاجتهاد، تهران، بنیاد بعثت، ۱۴۰۵ق.
۳۳. شریعتی، علی، ما و اقبال، تهران، الهام، چاپ دهم، ۱۳۸۶ش.
۳۴. شرفی، حسین، «ناهنجاریهای جهان اسلام از دید سید جمال‌الدین اسدآبادی»، ویژه نامه حوزه، شماره ۵۹-۶۰، آذر، دی، بهمن و اسفند ۱۳۷۲ش.
۳۵. صدیقی، کلیم، مسائل نهضت‌های اسلامی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، تهران، اطلاعات، چاپ اول، ۱۳۷۵ش.
۳۶. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی، چاپ دوم، ۱۳۹۳ق.
۳۷. عطایی اصفهانی، محمد، اعترافات، قم، حضرت عباس(ع)، چاپ سوم، ۱۳۸۶ش.
۳۸. عمید زنجانی، عباسعلی، گزیده کتاب انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، تهران، کتاب طوبی، چاپ یازدهم، ۱۳۷۶ش.
۳۹. غزالی، محمد، اسلام و بلاهای نوین (ظلام من الغرب)، ترجمه مصطفی زمانی، تهران، فراهانی، بی تا.
۴۰. فراهیدی، ابوعبدالرحمن الخلیل بن احمد، کتاب العین، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، دارالهجرة، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.
۴۱. قربانی، زین العابدین، علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، تهران، فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۸۴ش.
۴۲. قطب، محمد، آیا ما مسلمان هستیم، ترجمه سید جعفر طباطبایی، تهران، آسیا، ۱۳۵۰ش.
۴۳. کلینسی، محمد بن یعقوب، الکافی، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
۴۴. محیط طباطبایی، محمد، سید جمال‌الدین اسدآبادی و بیداری مشرق زمین، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۰ش.
۴۵. موثقی، احمد، استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۵ش.
۴۶. مطهری، مرتضی، نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر، تهران، صدرا، بی تا.
۴۷. نجفی، سید محمد، «حکم ترجمه در نماز از نظر مذاهب اسلامی»، مجله طلوع، شماره ۱۳ و ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۸۴ش.
۴۸. وفایی، داود، ریشه‌های غرب‌گرایی و اسلام‌گرایی در ترکیه، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.
۴۹. هامفری، خاطرات مستر همفر، ترجمه علی کاظمی، قم، اخلاق، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ش.

